

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X



Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for supporting the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար



MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
38

Yerevan – 2024

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
38

Ереван – 2024

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

38

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր),
Վահան Տեր-Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե
Թորոսյան, Թեո վան Լինտ, Արմեն Մովսեֆյան, Արտաշես Շահնազարյան,
Գուրգեն Գասպարյան, Նազենի Ղարիբյան, Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ
Համբարձումյան:

«Բանբեր Մատենադարանի» 38, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ինստիտուտ. Երևան, 2024, 352 էջ:

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

BOOK REVIEW

РЕЦЕНЗИЯ

ԱԶՆՏ ԲՈՉՈՅԱՆ*

ԶԱՐՈՒՀԻ ՀԱՎՈՒՅՆՆԵՐ**

DOI:10.57155/GHXB9129

ԳԵՎՈՐԳ ՂԱԶԱՐՅԱՆ, ՈՒՂՂԱՓՄԱՆ ՀԱՅՔ,

ԵՐԵՎԱՆ, 2024, 241 ԷՋ

(Հեղինակային հրատարակություն)

Այս գրքի համալսարանում աստվածաբանության դոկտորի աստիճանին արժանացած Գևորգ Ղազարյանը այսօր հայագիտության զոհասեղանին է դնում ևս մեկ կարևոր աշխատություն, որին վաղուց սպասում էր հանրությունը: Գևորգ Ղազարյանը հանձն է առել բավականին բարդ, բայց շատ պահանջված մի գործ՝ ուրվագծել և ներկայացնել օրթոդոքս հայերի սեղմ, բայց միևնույն ժամանակ ամբողջական պատմությունը: Հեղինակը տարիների ընթացքում հավաքել է նյութի մասին հրապարակված՝ այս պահին հայտնի գրեթե ողջ գրականությունը և փորձել է տալ օրթոդոքս եկեղեցու դավանաբանությունը ընդունող հայկական համայնքների պատմությունը՝ քրիստոնեության տարածումից ի վեր, մինչև մեր օրերը: Հեղինակը ձգտել է դաստիարակել, ժամանակագրական կարգով վերաշարադրել պատմաբանասիրական զանազան գիտաճյուղերի (պատմություն, եկեղեցագիտություն, ազգագրություն, բանահյուսություն, արվեստաբանություն և այլն) պատկանող գրականությունն ու սկզբնաղբյուրային վկայությունները, ստեղծելով միջնադարագիտության մեջ «քաղկեդոնական», «ծախ» կամ «արքաուն» անվանումը ստացած, հայկական մշակույթին պատկանող համայնքի պատմության և հոգևոր-մշակութային գործունեության ընդհանուր պատկերը: Անշուշտ սա հեշտ գործ չէր, քանի որ դավանաբանական այս համայնքի մասին մեր գիտելիքները հատվածական են և անբավարար: Մինչդեռ

* ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ, պ.գ.դ., bznazt@gmail.com, գրախոսությունը ստանալու օրը՝ 13 նոյեմբերի, 2024 թ.:

** ԵՊՀ, պատմության ֆ-տ, հայ արվեստի պատմության և տեսության ամբիոնի դոցենտ, արվեստ. թ., hakobyanzarhy@ysu.am, գրախոսությունը ստանալու օրը՝ 13 նոյեմբերի, 2024:

իրականում, ինչպես ժամանակին նշել է ուղղափառ հայերի խնդիրը գիտական շրջանակներ վերադարձրած նիկողայոս Մառը, քաղկեդոնականությունը Հայաստանում ունեցել է շատ խոր արմատներ, առաջատար կրոնական համայնք է եղել, որը մեծապես նպաստել է ազգային գրականության և ստեղծագործ մտքի զարգացմանը¹:

Գևորգ Ղազարյանի «Ուղղափառ հայք» գիրքը պատկերազարդ է և հանրամատչելի, միևնույն ժամանակ գրված է գիտական հրապարակումների և կարևորագույն սկզբնաղբյուրների հաշվառմամբ: Այն ծառայում է հենց այդ ազնիվ նպատակին՝ ցույց տալ քաղկեդոնական հայերի կարևոր դերը մեր պատմության մեջ՝ քրիստոնեության ընդունումից ի վեր՝ թե՛ պատմական իրադարձությունների ակունքում, և թե՛ հետագայի միջազգային և միջկրոնական փոխհարաբերություններում:

«Ուղղափառ հայք» գիտական հրապարակումը Գևորգ Ղազարյանի հեղինակած երրորդ գիրքն է² և ունի իր որոշակի խնդիրներն ու ձևաչափը: Ինչպես արդեն նշվեց, այն հակիրճ ներկայացնում է ուղղափառ կամ քաղկեդոնական հայերի գործունեության պատմական ընթացքը, ամբողջացնելով այս համայնքի մասին մեր ունեցած պատկերացումները, և համահավաք ձևով օգնում ընդհանուր պատումի մեջ միավորել ուղղափառ հայերի պատմության տարբեր դրվագներ, քանի որ աղբյուրների բացակայության (ուղղափառ հայերի ձեռագրերից շատերը մեզ չեն հասել) կամ թերի լինելու պատճառով այդ պատմական խճանկարը մինչ օրս ամբողջացված չէ: Եվ, իհարկե, ավելորդ է ասել, թե որքան բարդ խնդիր է նման ընդգրկուն և խճողված պատմության սեղմ ու հակիրճ, բայց միևնույն ժամանակ բովանդակալից լուսաբանումը, ինչն, անշուշտ, ենթադրում է նյութին կատարյալ տիրապետում:

Հիմնվելով սկզբնաղբյուրների և պատմագիտական գրականության վրա, հեղինակն իրավացիորեն Հայոց քրիստոնեության ընդունման պատմությունը

¹ **Н. Я. Март**, «Аркауи, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкедонитах», *Византийский Временник*, т. XII, вып. 1-4, 1905, с. 67. Մառը ի նկատի ունեւ առաջին հերթին հունարան թագմանական դպրոցը, հունարեւի տիրապետումը և բյուզանդական մշակութային աշխարհի հետ ուղղակի և սերտ կապերը:

² Իրան նախորդել են՝ **G. Kazaryan**, *Ο Ιερός Φώτιος και η Αρμενική Εκκλησία. Η σημασία της Επιστολής προς τον Καθολικό της Μεγάλης Αρμενίας Ζαχαρία*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, 2019 (**Գ. Ղազարյան**, *Սրբազան Փոտր և Հայոց եկեղեցին. Մեծ Հայքի Կաթողիկոս Զաքարիայի ուղղված թղթի նշանակությունը*, Արեւիք, 2019), **G. Kazaryan**, *Δρ Θεολογίας, Οι Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις κατά τον 1'-1Α'αι.*, Αθήνα, 2022 (**Գ. Ղազարյան**, աստվածաբանության դոկտոր, *Հայ-բյուզանդական եկեղեցական անընդունները Ժ-ԺԱ դդ.*, Արեւիք, 2022):

տարածում է ոչ միայն Մեծ, այլ նաև Փոքր Հայքի վրա, այնուհետև անդրադառնալով մյուս հայաբնակ տարածաշրջաններին (Տրապիզոն, Հյուսիսային Ասորիք, Կենտրոնական Փոքր Ասիա, Բալկաններ, Հունաստան, Վրաստան, Ռուսաստան և այլն): Գրքում գետեղված լուսանկարների մեծագույն մասը օրթոդոքս հայերի մշակութային գանձարանից մեզ հասած ձեռագրեր են, հոգևոր-ճարտարապետական հուշարձաններ, ինչպես նաև պահպանված խաչքարեր ու եկեղեցական սպասք³: Կան նաև նոր ժամանակների՝ այս կամ այն չափով հայկական համայնքների և թեմերի պատմության հետ իրենց գործունեությամբ կապված եկեղեցական գործիչների լուսանկարներ: Մի խոսքով, հեղինակը փորձել է ի մի հավաքել օրթոդոքս հայերին և նրանց եկեղեցուն վերաբերող ողջ նյութը: Այդ առումով գիրքն ուշագրավ է ոչ միայն միջանդարագետի, այլ նաև նոր ժամանակների և այսօրվա պատմությամբ ու արվեստաբանությամբ զբաղվողների համար: Գրքի մեծագույն արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ նրանում փորձ է արված ի մի բերել գրեթե ողջ հայագիտական, բյուզանդագիտական և օրթոդոքս եկեղեցու պատմությանը նվիրված կարևորագույն աշխատությունների տեղեկությունները: Ազգարյանին հաջողվել է հյուսել օրթոդոքս եկեղեցու, սակայն հայկական մշակույթի մասը կազմող համայնքի պատմության ժամանակագրությունը:

Գրքի կարևոր ձեռքբերումներից է Փոքր Հայքում քրիստոնեության տարածման պատմությանը վերաբերող հատվածը՝ մեծ մասամբ հիմնված բյուզանդական վարքագրական հուշարձանների հաղորդած տեղեկությունների վրա, որոնց վրա ժամանակին հայագետների ուշադրությունն էր հրավիրել հայ բյուզանդագիտության ռահվիրա Հրաչ Բարթիկյանը: Գևորգ Ազգարյանը փորձել է ցույց տալ, որ Փոքր և Մեծ Հայքերի քրիստոնեության ընդունման պատմությունը շաղկապված է միմյանց. թեպետ այդ երկրամասերը բաժանված են եղել Հռոմեական կայսրության և Սասանյան Պարսկաստանի միջև, սակայն ունեցել են ազգային, լեզվական և մշակութային ընդհանրություններ: Այդ է պատճառը, որ Գրիգոր Լուսավորիչը, ձեռնադրվելով Կեսարիայում, հենց այդ տարածքներից էր բերում մասունքներ և քրիստոնեությունը Հայաստանում տարածող քարոզիչների: Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է առաջին երեք Տիեզերական ժողովների ընթացքում Հայոց եկեղեցու ներգրավվածությանը հոգևոր ու դավանական միասնության գործընթացներին: Չորրորդ՝ Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովից հետո՝ Տիեզերական եկեղեցու «Մեծ բաժանումը», ինչպես այդ

³ Գիրքը զարդարում են նաև բազմաշնորհ հեղինակի՝ տարիների ընթացքում ստեղծած միջնադարյան հայագրի օրթոդոքս հոգևորականների ժամանակակից սրբապատկերները:

գործընթացն անվանել է հայագետ Նինա Գարսոյանը, Հայոց եկեղեցում ժամանակի ընթացքում ձևավորեց գրեթե երեք հարյուրամյակ տարբեր ձևաչափերով չդադարող՝ դավանաբանական վեճերում հակամարտող աստվածաբանների շուրջ դիրքավորված երկու թև: Դրան նպաստում էր նաև Հայաստանի բաժանվածությունը Բյուզանդական և Պարսկական կայսրությունների միջև, որոնց կառավարիչների համար քրիստոնեությունը դարձել էր արտաքին քաղաքականության թե՛ լծակ, և թե՛ գործիք:

Գևորգ Ղազարյանն անդրադառնում է Պաղեստինի և բյուզանդական տարածքներում հայ վանականության գործունեությանը, սակայն ընթերցողի ուշադրությունը չի սևեռում այն փաստի վրա, որ 10-11-րդ դդ. Մեծ Հայքի վանական շարժումը, ըստ Ասողիկի տեղեկությունների, ևս կապված է բյուզանդական կայսրությանից Հայաստան եկած վանականների հետ, որոնք վանքեր են հիմնել Բագրատունյաց պետության գրեթե բոլոր գավառներում: Դրանցից շատերը դարձան Հայոց առաքելական եկեղեցու նվիրապետական միասնությունը ամրապնդող կարևորագույն կենտրոններ. այդ վանքերի թվում են Հաղբատն ու Սանահինը: Հեղինակը չի փորձում պարզաբանել նաև Արիստակես Լաստիվերտցու այն տեղեկությունը, ըստ որի Վասիլ Բ Բուլղարասպանը, Պոնտոսից գալով Հյուսիսային Ասորիքի Սև լեռներ, հաղորդություն է ստանում Քաղկեդոնը մերժող հայ հոգևորականների հետ: Իհարկե, նման տեղեկությունները դեռևս ունեն բազմաշերտ հետազոտման կարիք, որին պիտի դիմեն այս նյութին առնչվող հետազայի ուսումնասիրողները:

Հեղինակի կաևորագույն ձեռքբերումներից է Մեծ և Փոքր Հայքերի օրթոդոքս թեմական աթոռներին նվիրված գլուխը: Թեպետ կարծում ենք, որ այստեղ նա առաջնորդվում է միջնադարյան պատկերացումներով, Փոքր Հայքի հանրաձանոթ եպիսկոպոսական աթոռները 4-րդ դ. սկզբից ի վեր դնելով Կ. Պոլսի պատրիարքության նվիրապետական համակարգում: Խոսելով 16-18-րդ դդ. Տայքի և Տրապիզոնի մահմեդականացման մասին, կարելի էր զուգահեռներ տանել նաև նույն ժամանակ Նախիջևանում և այլ վայրերում այդ երևույթի դրսևորման մեջ: Այս գլուխներում հիմնական նորությունը Օսմանյան կայսրության մեջ օրթոդոքս հայերի գործունեության վերհանումն է և նրանց նկատմամբ կիրառված բռնությունների ու ջարդերի արձանագրումը, որը գրեթե ոչնչով չի տարբերվում մեր ողջ ժողովրդի ճաշակած ցեղասպանությունից: Հեղինակը, ներկայացնելով 20-21-րդ դդ. Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջանների, Ռուսական կայսրության հայկական գրավյալ տարածքներում, ինչպես նաև մերօրյա Վրաստանի հայաբնակ գավառներում օրթոդոքս եկեղեցու հիմնական թեմական դրությունը, ինչպես նաև հիմնական եպիսկոպոսական աթոռների

գահակալներին (էջ 187-193), ցույց է տալիս, որ այդ տարածքներում գոյութիւն ունեցող ժամանակակից օրթոդոքս կառույցները փաստորեն որևէ կապ չունեն «արքաուն» կամ «ծաթ» հայերի հետ:

Գիրքը բաղկացած է յոթ գլխից. այդ բաժանումը համընկնում է միջնադարյան պատմութեան հիմնական շրջափուլերի հետ՝ առաքյալների քարոզչութիւնը Հայաստանում, առաջին Տիեզերածոճողման ժամանակաշրջանը, հայ օրթոդոքսները Հայաստանից դուրս, հայ-քաղկեդոնականները Բագրատունի և Զաքարյան իշխանութիւնների օրոք, օրթոդոքս եկեղեցական թեմերը, հայ-քաղկեդոնականները Օսմանյան տիրապետութեան և 19-21-րդ դդ. ժամանակաշրջանում: Շարադրանքն ընթանում է կարևոր շեշտադրումներով, որոնք անհրաժեշտ են պահպանելու գրքի տրամաբանական և ժամանակագրական թելը: Գրքում բացակայում է ավելի ընդարձակ մի նախաբան, որտեղ ներկայացված կլիներ «հայ-քաղկեդոնական» եզրի քննութիւնը և կնշվեր նաև պատմականորեն ձևավորված հակադրութիւնը Հայոց առաքելական եկեղեցու հետ: Սրանք հարցեր են, որ ուղղակիորեն առնչվում են մեր ազգային կարծրատիպերի և տաբուների հետ, և դրանց քննարկումը բերում է ինչ-որ չափով նաև դրանց հաղթահարմանը:

Գրքում քրիստոնեութեան ընդունման վաղ շրջանի հետ կապված իրադարձութիւնների և գործիչների կարևորումը հնարավորութիւն է տալիս վերադառնալու այն դրույթին, որն օրթոդոքս հայերն իրենք էին մատնանշում. այն է՝ իրենց հավատը ճշմարիտ է և ժառանգվել է Գրիգոր Լուսավորչից, Ներսես Մեծից և Սահակ Պարթևից: Նույն դրույթն իրականում կարող էին փաստել նաև առաքելական հայերը, բայց հարցը խնդրի տարբեր տեսանկյուններն են, որոնք ընթերցողն ինքը պիտի կարողանա վերաիմաստավորել:

Աշխատանքում կարևոր տեղեկութիւններից է հպանցիկ անդրադարձը Աղվանքում ուղղափառութեան տարածման փորձերին: Հեղինակը տալիս է նաև «ծայթ» բառի իր մեկնաբանութիւնը՝ բխեցնելով այն արաբերեն «սայթ» բառից, որը նշանակում է «տեր» կամ «տիրակալ» և իմաստային եզրեր ունի «մելքիթ» բառի հետ, որ օրթոդոքսների՝ որպէս Բյուզանդիայի կայսեր հավատակիցների, մուսուլման արաբների մոտ ընդունված անվանումն էր. «մելքիթ»-ի հայերեն համարժեքը, ինչպէս նկատել է Մառը, «արքայուն»-ն է: Սա փոքր, բայց կարևոր հավելում է ուղղափառների ինքնանվանումների հետ կապված դեռևս չլուծված հարցերի լուսաբանմանը: Այս առիթով հիշատակենք հունարեն «կիրիոս» (ΚΥΡΙΟΣ) բառը, որը նույնպէս նշանակում է «տեր» և որից, հավանաբար, բխել է հայ-քաղկեդոնական Կիրանց վանքի անվանումը:

Առանձին հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Վահան Ա Սյունեցի կաթողիկոսի մասին պատմող դրվագը (գլուխ Գ, էջ 53-54), որը խուսափելով եկեղեցական ժողովի՝ իր դեմ ներկայացրած ուղղափառութեան մեղադրանքներից և

սպասվելիք դատապարտումից, մեկնել է Վասպուրականի թագավորություն, որտեղ հավանաբար համախոհներ ուներ: Ուստի, հպանցիկ շոշափելով այս հարցը, հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում դրա քննության անհրաժեշտության վրա:

Մեր պատմագիտության մեջ սակավ ուսումնասիրված կամ, ավելի ճիշտ, անտեսված հարցերից է Տայքի ուղղափառ հայերի պատմությունը, որը շատ կարևոր է, բայց հատկապես նրանց մի քանի ներակայացուցիչների, օրինակ, Հովհաննես Թոռնիկի ու Հովհաննես Վարզվաչի՝ Աթոս լեռան վանական պետության կայացման գործընթացին ուղղակի մասնակցություն առումով: Երբ ձևավորված ավանդույթի ուժով մենք ցանկություն չենք ցուցաբերում համակողմանի ուսումնասիրելու Տայքի և Աթոսի պատմությունը հայոց պատմության տեսանկյունից, նախաձեռնությունը վերցնում են, և, ցավոք, արդեն վաղուց վերցրել են, վրաց գիտնականները՝ հայտարարելով դրանք վրացական մշակույթի և եկեղեցու կենտրոններ: Մասնավորպես հատկանշական են Իվերոն և Արմենիոն Աթոսյան վանքերը, որոնցից մեկի հենց անվանումն է խոսում հայկական ներկայության մասին, իսկ մյուսի դեպքում անվանումն ունի դավանաբանական իմաստ՝ «իվիրներ»՝ հավատով ուղղափառներ, սակայն, անշուշտ, այն մեկնաբանվում և թարգմանվում է որպես վրացական վանք՝ գրեթե չեզոքացնելով այնտեղ հայերի ներկայության փաստը:

Նույնը կարելի է ասել Պետրիցոսի (Բաչկովոյի) վանքի մասին՝ հիմնված Տայքից սերող հայազգի բյուզանդական զորավար Գրիգոր Բակուրիանի կողմից, որի առնչությամբ հեղինակը վկայակոչում է նույն այս վանքից ծագող և այժմ Սոֆիայի ազգային գրադարանում պահվող 966 թ. հայերեն Ավետարանը: Ընթերցելով Գևորգ Ղազարյանի աշխատանքը՝ կարելի է համոզվել, որ նման բացերը շատ են եղել և դա չի վերաբերում միայն պատմության և աստվածաբանության խնդիրներին, այլ նաև մեծապես առնչվում է մշակութային հարցերի և շատ որոշակի հուշարձանների: Բացերը լրացնելու են կոչված հատկապես գրքի վեցերորդ և յոթերորդ գլուխները, նվիրված ուղղափառ հայերի նոր և նորագույն շրջանի պատմությանը, և այդ հակիրճ անդրադարձը նոր ուսումնասիրությունների յուրահատուկ հրավեր է:

Նշենք գրքում արձարծված մի քանի կարևոր խնդիր: Դրանցից է, օրինակ, ուղղափառ իշխանների ցանկում Խուլթուբուղա Արծրունու անունը տեսնելը, որի պատկերը պահպանվել է Հաղբատի որմնանկարի նվիրատուների շարքում: Հաղբատի օրինակը առանձնահատուկ է, բայց նաև բնորոշ իր ժամանակի համար. քանի որ թեպետ այդ վանքը երբեք քաղկեդոնական հաստատություն չի եղել, սակայն Զաքարյանների շրջանում նրա դռները բացվել են ուղղափառների

համար, ինչի արդյունքում այստեղ հայտնվում են հայ-քաղկեդոնականների որմնանկարները՝ հայերեն և վրացերեն զուգահեռ մակագրություններով, ինչպես նաև բյուզանդական պատկերագրության տեսանկյունից պարտադիր «Հաղորդության» տեսարանով, որը կարելի է տեսնել նաև մյուս ուղղափառ որմնանկարներում՝ Պղնձահանքում, Տիգրան Հոնենցում (Ս. Գրիգոր), Կիրանցում, Քոբայրում:

Գրքի կարևոր բաժիններից է հայալեզու ուղղափառ ծիսամատյաններին նվիրված հատվածը: Այստեղ նախ ի մի են բերվում նման ձեռագրերը (կամ, ավելի ստույգ ասած՝ դրանցից հասած փշրանքները)՝ Պատարագամատուց, Հայսամավուրք, Սենաքսառ (Տոնացույց): Նորից շոշափվում է լեզվի հարցը՝ մայրենի լեզվով ժամերգություն մատուցելը, ինչն ուղղափառ հայերին դեռ վաղքրիստոնեական ժամանակներից տրված բացառիկ արտոնություն էր: Կարևորված է նաև ուղղափառների բեղմնավոր թարգմանչական գործունեությունը, որը հերթական մշակութային կամուրջն էր բյուզանդական, վրացական և հայկական մշակույթների միջև: Գրքում հիշատակված ձեռագիր նմուշներն ակնարկում են այդ և մի շարք այլ, հատկապես, նկարագարող մատյանների մասնագիտական ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը: Նշենք, որ վերջերս լույս տեսած մի հոդվածում Գևորգ Ղազարյանն արդեն անդրադարձել էր Մանչեստրի գրադարանում պահվող Չիկբակի ավետարանին (14-րդ դ.)⁴, որը ժամանակին գիտական շրջանառության մեջ է դրել Նիկողայոս Մառը⁵: Գևորգը հատկապես կարևոր դիտարկումներ է արել մանրանկարների հետ կապված և, լինելով նաև սրբանկարիչ, կատարել է այդ ձեռագրի երկու մանրանկարների վերակազմությունը:

Գրքի ձևաչափով պարտադրված՝ շարագրված նյութն ուղեկցվում է միայն առանցքային աղբյուրների մատնանշմամբ, չնայած յուրաքանչյուր ենթագլխի համար կարելի էր մատենագիտական շատ ավելի ընդարձակ ցանկ բերել: Գրքում, բացի եռալեզու ընդարձակ ամփոփումներից, տրված է նաև մատենագիտությունը, որտեղ առանձնացված են պատմական աղբյուրները և առանձին ուսումնասիրությունները: Հատուկ ուշադրության են արժանի օտարալեզու, հատկապես, հունարեն գրքերն ու հոդվածները, որոնց մեր գիտական հանրությունը ծանոթ է: Վերջում տրված անվանացանկերը դյուրացնում են անհրաժեշտ պատմական անձանց և վայրերի որոնումը գրքում:

⁴ Г. С. Казарян, «Миниатюры с изображением святых Абгара, Трдата и Григория Проветителя», *Вестник православногo Свято-Тихоновского гуманитарного университета, Вопросы истории и теории христианского искусства*, 2020, вып. 39, с. 28-41.

⁵ Н. Я. Марр, «Об одной армянской иллюстрированной рукописи из халкидонитской среды», *Известия Императорской академии наук*, 1911, т. 12, с. 1297-1301.

Վերջին կարևոր կետը վերաբերում է գրքում զետեղված սրբանկարներին և մանրանկարներին, որոնք Գևորգ Ղազարյանի հեղինակային գործերն են, քանի որ նա, ինչպես արդեն նշվեց, նաև սրբանկարիչ է: Բազմաթիվ պատկերներից նշենք մի քանիսը՝ Ներսես Գ Շինարարի, Վահան Ա կաթողիկոսի, Իվանե Զաքարյանի, Սիմեոն Պղնձահանեցու: Դրանցում տեսնում ենք միջնադարյան պատկերագրության լավ տիրապետում և ստեղծագործական մոտեցում, քանի որ յուրաքանչյուր կերպար ուղեկցվում է նրան բնութագրող մանրամասներով: Այսպես, Ներսեսի ձեռքի զվարթնոցյան մոդելը, շինարարական գործիքը, ինչպես նաև Ներսեսի մոնոգրաման, որն օգտագործվել է որպես հագուսի հարդարանքի տարր: Իվանեի դեպքում ժամանակաշրջանի տիպիկ հանդերձանքն է, որի աղբյուրներն են Զաքարյան եղբայրների քանդակը Հառիճավանքի արևելյան ճակատին և Խոյվուբուղայի կերպարը Հաղբատի վանքի որմնանկարում: Իսկ Պղնձահանեցու դեպքում՝ հորինվածքի խորքում Պղնձահանքի եկեղեցին է՝ ճակատի մեծադիր խաչային պատկերով: Այս պատկերները գեղարվեստական և պատմական տեսանկյունից արժեքավոր աշխատանքներ են, փաստացի ժամանակակից սրբանկարներ, որոնք կարող են շրջանառության մեջ դրվել: Գիրքն ուղեկցվում է նաև բազմաթիվ լուսանկարներով՝ վանքերի, ձեռագրերի, դրամների, մանրանկարների և որմնանկարների դրվագների, որոնք զգալիորեն լրացնում են ուղղափառ հայերի ակտիվ մշակութային գործունեության համայնապատկերը:

Ամփոփելով կարելի է մեկ անգամ էլ շեշտել, որ ուղղափառ հայերին նվիրված նման հակիրճ, բայց բովանդակային իմաստով հագեցած ակնարկի անհրաժեշտությունը վաղուց հասունացել էր և դրա կարիքն ունեն ինչպես հումանիտար ոլորտի գիտնականներն ու ուսանողները, այնպես էլ հարցով հետաքրքրվող ընթերցողների լայն շրջանակները: Գևորգ Ղազարյանի գիրքը հարուստ է փաստերով և պատմական անուրանալի արժեք ունի: Հեղինակը կարողացել է ժամանակագրական շղթայի մեջ պատկերել այսօր գրեթե վերացած օրթոդոքս հայերի անցած պատմական ուղին: Դրան նպաստում են նաև նրա կազմած մատենագիտությունը և անձնանունների ու տեղանունների ցանկերը:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գագիկ Դանիելյան

Կիրիկյան Հայաստանն Իզգ ալ-Դին իբն Շադգադի երկերում
(աղբյուրագիտական ներածություն)..... 5

Վահե Թորոսյան

Ֆրանսիական հետքեր Կիրիկիայի հայոց արքաների թագադրման ձեսում..... 32

Աշոտ Սարգսյան

Հայոց դարձի երկրորդ փուլը. Հիմնական քաղաքական
օրակարգը սպասարկող ծրագիրը 48

Օլգա Վարդազարյան

Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս վեցօրեայ արարչութեան»
աշխատությունը և Մխիթար Գոշի առակները (ոուսերեն)..... 74

Հասմիկ Իրիցյան

Դավիթ եպս. Գեղամեցին գրի՞չ, թե՞ նոր սքանչելագործ
միևնույն ձեռագրում (ՄՄ 3812, Հայսմավուրք)..... 94

ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Կարեն Մաթևոսյան

Դլաձորի համալսարանը և Վերին Նորավանքի դպրոցը 110

Թամարա Մինասյան

Գրիչ և մանրանկարիչ Մխիթար Անեցու կյանքն ու
ձեռագրական ժառանգությունը 133

Լուսինե Թումանյան

Արտամետ քաղաքի գրչության կենտրոնը 146

Գոհար Չատյան

Դրիմի նշանավոր գրիչ Նատերի՝ ընտանեկան կարևոր
մի գրվագի ճշգրտման փորձ 158

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կարինե Մոսիկյան

Թանկարժեք քարերը և դրանց բուժական
հատկությունները ըստ միջնադարյան աղբյուրների 170

Գայանե Սահրադյան

18-րդ դարի հայերեն ակրապատիւնը (ՄՄ 372)
և արևելյան բժշկական ձեռագրային ավանդույթը 198

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ**Հակոբ Քյոսեյան**

Տիրատուր Կիլիկեցու Քարոզ եկեղեցույ, որ ասէ «Տէր, սիրեցի
զվայելչութիւն տան քո եւ զտեղի յարկի փառաց քոց» ճառը..... 208

Միհրան Ա. Մինասեան

Երկու անտիպ փաստաթուղթ՝ Խաչկավանքի եւ
Կարնոյ գիւղերու ու անոնց եկեղեցիներու մասին 227

Ռուզան Պողոսյան

«Բանք իմաստասիրաց աւգտակարք եւ պիտանացուք» 250

Գոհար Մուրադյան

«Բանք իմաստասիրաց» ժողովածուի հունարեն աղբյուրը 278

Առեկ Աբարյան

Առաքել Սյունեցու՝ Տյառնընդառաջի, Ծաղկազարդի,
Հարության և Վարդանանց սրբերին նվիրված անտիպ տաղերը 313

Տ. Շահե Քահանա Հայրապետյան

Սիմեոն Երեւանցի կաթողիկոսի մի քարոզ 323

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**Ազատ Բոզոյան, Զարուհի Հակոբյան**

Գևորգ Դազարյան, Ուղղափառ հայք, Երևան, 2024, 241 էջ 336

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների
ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ 344

CONTENTS

HISTORY AND PHILOLOGY

Gagik Danielyan

Cilician Armenia in the Works of ʿIzz al-Dīn ibn Shaddād
(a Critical Introduction)5

Vahe Torosyan

French Traces in the Coronation Ordo of the Armenian Kingdom of Cilicia..... 32

Ashot Sargsyan

The Second Phase of the Christianisation of Armenia:
A Program Serving a Fundamental Political Agenda48

Olga Vardazaryan

Basil of Caesarea's Hexaameron and the Parables of Mkhit'ar Gosh..... 74

Hasmik Iritsyan

Bishop David Geghamets'i as a Scribe or a New Wonder-worker
in the Same Manuscript? (Ms M3812, Synaxarium).....94

MANUSCRIPT CULTURE

Karen Matevosyan

Gladzor University and the School of Verin (Upper) Noravank' Monastery..... 110

Tamara Minasyan

The Life and Manuscript Legacy of the Scribe and Miniaturist Mkhit'ar Anets'i.....133

Lusine Tumanyan

The Scriptorium of Artamet.....146

Gohar Chatyan

An Attempt to Clarify an Important Family Episode of the
Famous Crimean Scribe Nater.....158

NATURAL SCIENCES

Karine Mosikyan

Gemstones and Their Medicinal Properties According to Medieval Sources.....170

Gayane Sahradyan

A 18th Century Armenian Pharmacopoeia Akhrabadin (M 372)
and The Eastern Medical Manuscript Tradition.....198

PUBLICATIONS

Hakob Kyoseyan

Tiratur Kilikets'i's *Sermon to the Church* "LORD, I have loved the habitation of your house, and the place where your honour dwelleth" 208

Mihran A. Minasian

Two Previously Unpublished Documents on the Khachgavank Monastery, Villages of Garin (Erzeroum) and Their Churches 227

Ruzan Poghosyan

"Useful and Beneficial Sayings of Philosophers" 250

Gohar Muradyan

The Greek Source of the Sayings of the Philosophers 278

Arevik Arabyan

Unpublished Odes (Taghs) of Aṙak'el Siwnets'i Dedicated to the Feasts of Candlemas, Palm Sunday, Easter, and the Saint Vardanids 313

Fr. Shahe Hayrapetyan

A Sermon by Catholicos Simēon Erevants'i 323

BOOK REVIEW

Azat Bozoyan, Zaruhi Hakobyan

Gevorg Kazaryan, *Orthodox Armenians*, Yerevan, 2024, 241 p. 336

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ И ФИЛОЛОГИЯ

Гагик Даниелян

Киликийская Армения в сочинениях Изз Ад-Дина ибн Шаддада
(историографическое введение)..... 5

Ваэ Торосян

Французский след в коронационном ритуале Армянского
Киликийского царства..... 32

Ашот Саргсян

Второй этап обращения армян в христианство: программа, обслуживающая
основную политическую повестку..... 48

Ольга Вардазарян

«Шестоднев» Василия Кесарийского и притчи Мхитара Гоша..... 74

Асмик Ирицян

Епископ Давид Гегамеци как писец или новый чудотворец в одной и той же
рукописи? (№ 3812 из собрания Матенадарана, Синаксарий / Айсмавурк)..... 94

РУКОПИСНАЯ КУЛЬТУРА

Карен Матевосян

Университет Гладзор и школа монастыря Верин (Верхний) Нораванк..... 110

Тамара Минасян

Жизнь и рукописное наследие писца и миниатюриста Мхитара Анеци..... 133

Лусине Туманян

Скрипторий города Артамет..... 146

Гоар Чатян

Попытка уточнения важного семейного эпизода известного
крымского писца Натера..... 158

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Карине Мосикян

Драгоценные камни и их целебные свойства по
средневековым источникам..... 170

Гаяне Сахрадян

Армянская фармакопея *ахрабадин* XVIII века (рукопись М372)
в традиции восточных медицинских рукописей.....198

ПУБЛИКАЦИИ**Акоп Кеосеян**

«Церковная проповедь Тиратура Киликеци, гласящая Господи!
Возлюбил я обитель дома Твоего и место жилища славы Твоей».....208

Мигран Минасян

Два ранее не публиковавшихся документа о Хачкаванке и
деревнях Карина (Эрзерум).....227

Рузан Погосян

«Полезные и поучительные изречения философов».....250

Гоар Мурадян

Греческий источник древнеармянских «Изречений философов».....278

Аревик Арабян

Неизданные стихи Аракела Сюнеци о Сретении Господнем, Вербном
воскресении, воскресении Христа и посвященные Святым Варданидам.....313

Священник Шагэ Айрапетян

Проповедь католикоса Симеона Ереванци.....323

РЕЦЕНЗИЯ**Азат Бозоян, Заруи Акобян**

Геворг Казарян, *Православные армяне*, Ереван, 2024, 241 с.336

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 38

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 38

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 38

Ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ծնունդ, ծաղկող՝ Մխիթար Անեցի, Ավետարան, 14-րդ.դ, ՄՄ 7740:
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մարիամ Բրուտյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Ձափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 22, տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մերոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի

ինստիտուտի հրատարակչություն, Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/